

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

NAXÇIVAN BÖLMƏSİ

Əlyazması hüququnda

ELNUR HƏŞİM OĞLU KƏLBİZADƏ

NAXÇIVANIN TARİXİ COĞRAFIYASI

(XII-XVIII ƏSRİN I YARISI)

İxtisas: 5503.02–Vətən tarixi

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2016

Dissertasiya işi AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

İsmayıl Muxtar oğlu Hacıyev
AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix üzrə
elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Zəhmət Əbülfət oğlu Şahverdiyev
AMEA-nın müxbir üzvü, tarix üzrə
elmlər doktoru

Elbrus Saleh oğlu İsayev
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

Lənkəran Dövlət Universitetinin
«Tarix və fəlsəfə» kafedrası

Müdafiə «24» «sentyabr» 2016-cı il tarixdə saat 11^{00-da} AMEA Naxçıvan Bölməsinin nəzdində fəaliyyət göstərən D.01.211 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7000, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 76, AMEA Naxçıvan Bölməsi, əsas bina, I mərtəbə, akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «__» «_____» 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.01.211. Dissertasiya

E.A.ŞIXƏLİYEV

Şurasının elmi katibi:

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

На правах рукописи

ЭЛЬНУР ГАШИМ оглы КЕЛЬБИЗАДЕ

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ НАХЧЫВАНА
(С XII ДО СЕРЕДИНЫ XVII ВВ.)**

Специальность: 5503.02–Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание научной степени
доктора философии по истории**

НАХЧЫВАН – 2016

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş bir sıra dövlətlərin və imperiyaların (Eldənizlər, Qaraqoyunlular, Qızılbaş-Səfəvi dövləti və s.) əsas idarəçilik mərkəzlərindən biri olmuş Naxçıvan tarixin bütün dövrlərində Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyət daşımışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin söylədiyi aşağıdakı fikirlər bunu bir daha sübut edir: “Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi həyatında özünəməxsus rol oynayan Naxçıvanın hər daşı, hər qayası tarixin canlı şahididir”.¹

Orta əsrlər dövründə Naxçıvan diyarının şəhərlərinin coğrafi mövqeyi, inkişafı, memarlıq abidələri, əhalisinin tərkibi və məşğuliyyətinin tədqiqi Vətən tarixi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Naxçıvan bölgəsinin XII-XVIII əsrin birinci yarısında tarixi coğrafiyasının öyrənilməsi aşağıdakı cəhətlərdən aktualdır:

1. Tarixi vahid Azərbaycan ərazisinin mərkəzi vilayətlərindən biri kimi bölgənin tarixi, strateji, coğrafi əhəmiyyətinin öyrənilməsi baxımından;

2. Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraitinin bölgənin strateji müdafiə potensialına təsirinin müəyyən edilməsi baxımından;

3. Türkdilli tayfaların (protoazərbaycanlıların) ilk vətənlərindən biri kimi Naxçıvanda orta əsrlərdə mövcud olan demoqrafik durumun öyrənilməsi baxımından;

4. Orta əsrlərdə bölgədə baş vermiş etno-demoqrafik proseslərin sonrakı dövrdə Naxçıvan bölgəsinin tarixi taleyinə təsiri baxımından;

5. Naxçıvanın strateji-coğrafi mövqeyinin ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün əhəmiyyətinin öyrənilməsi baxımından;

6. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi və azərbaycanlıların tarixi vətəni olan Naxçıvana qarşı ərazi iddialarının elmi faktlarla əsassızlığının sübuta yetirilməsi baxımından;

7. Orta əsrlərdə bölgənin daşdığı beynəlxalq ticarət əhəmiyyətindən irəli gələn müxtəlif toplumlara və konfessiyalara xoşgörünün formalaşması və bunun müasir multikultural dəyərlər sistemimizə təsirinin öyrənilməsi baxımından.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi problemin aktuallığı ilə müəyyən olunaraq, XII əsrin 30-cu illərindən XVIII əsrin 50-ci illərinə qədərki dövrü əhatə edir. Götürülmüş xronoloji çərçivənin başlanğıcında bütün Azərbaycan

¹ Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. İstanbul: Bakanlar Medya, 2008, s. 1-2

ərazisini birləşdirən Eldənizlər dövləti mövcud olmuş, Naxçıvan bu dövlətin mərkəzi vilayəti sayılmışdır. XIII əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan monqol işğallarına məruz qalmış, XIII əsrin 50-ci illərində Azərbaycan ərazisində Hülakülər dövləti yaranmış və varlığını XIV əsrə qədər qorumuşdur. Bu dövrdə Naxçıvan tüməni mövcud olmuşdur. XIV-XV əsrlərdə Naxçıvan ərazisi Teymurun və Toxtamışın hücumlarına məruz qalmış, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular kimi qüdrətli Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində Naxçıvan xüsusi yer tutmuşdur. XVI-XVIII əsrlər boyunca Səfəvi idarəçiliyi dövrü, həmçinin Naxçıvanın qısamüddətli olaraq Osmanlı imperiyasının idarəçiliyinə keçdiyi dövrlər də dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsinə daxildir. Əfşarların idarəçiliyi dövründə Naxçıvanın tarixi coğrafiyası da tədqiq edilmişdir. Dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsinə daxil olan sonuncu dövr çox qısa zaman kəsiyini – XVIII əsrin 40-50-ci illərini əhatə etsə də, bu dövrdə Naxçıvan ərazisində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Götürülmüş xronoloji çərçivədə Naxçıvan xanlığının yarandığı ilk dövrlərdə bölgənin tarixi coğrafiyasının öyrənilməsi də diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Problemın öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının öyrənilməsinə, əsasən, XX əsrin 80-ci illərindən başlanılmışdır. V.Piriyeu bu barədə yazır: “XX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının araşdırılması sahəsində oyanış baş verdi, bu sahədə ciddi işlər görüldü və demək olar ki, yeni dövr başladı. ...80-ci illərin ortalarında Azərbaycanın tarixi coğrafiyasına həsr olunmuş ilk kollektiv əsər – «Историческая география Азербайджана» (“Azərbaycanın tarixi coğrafiyası”) toplusu 10 min nüsxə ilə çap olundu. Toplunun hazırlanmasına 1982-ci ilin ortalarından başlanılmış və təxminən, 2 il sonra toplusu nəşriyyata təqdim olunmuşdur”.² Topluda Azərbaycanın digər əraziləri ilə yanaşı, Naxçıvanın da tarixi coğrafiyasına dair qiymətli faktlar öz əksini tapmışdır.

Sovet dövründə Naxçıvanın tarixi coğrafiyasının müəyyən məsələlərinə ayrı-ayrı tədqiqatlarda toxunulsa da, bu sahədə xüsusi tədqiqatlar, demək olar ki, aparılmamışdır. Azərbaycanın sovet dövrü tarixşünaslığında tarixçi alimlərdən Z.Bünyadov³, O.Əfəndiyev⁴,

² Piriyeu V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı: Araz, 2002, s. 23

³ Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225). Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2007, 312 s.; Бунятов З. Избранные сочинения в трех томах. т.2, Баку: Элм, 1999, 366 с.; Бунятов З. Избранные сочинения в трех томах. т.3, Баку: Элм, 1999, 376 с.

⁴ Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s.

M.Heydərov⁵, R.Məmmədov⁶, R.Hüseynov⁷, Ə.Rəhmani⁸ və başqaları əsərlərində Naxçıvanın tarixi coğrafiyası ilə bağlı bəzi məsələlərdən bəhs etmişlər.

Rus və türk müəlliflərindən F.Sümər⁹, F.Kırzioğlu¹⁰, V.Leviatov¹¹, İ.Petruşevski¹² və başqaları əsərlərində Naxçıvanın tarixi coğrafiyası ilə bağlı bəzi məsələlərə toxunmuşlar. Bir sıra Qərbi Avropa müəlliflərinin müxtəlif məsələlərə həsr etdikləri əsərlərdə də Naxçıvanın tarixi coğrafiyasına təsir göstərən müəyyən proseslərdən bəhs olunmuşdur.

Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın tarixi coğrafiyasının öyrənilməsi istiqaməti ümummilli lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonrakı dövrdə xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. 1994-cü ildə Azərbaycan Ensiklopediyası tərəfindən hazırlanmış “Azərbaycanın tarixi xəritələri” adlı nəfis atlas işıq üzü görmüş, burada Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın müxtəlif tarixi dövrlərdəki coğrafi durumunu əks etdirən 24 xəritə verilmişdir.

Diyarın tarixinin və tarixi coğrafiyasının öyrənilməsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən imzalanan müvafiq fərmanın da böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 fevral 1999-cu il tarixli 72 sayılı “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının tədbirlər planı haqqında” Sərəncamının II bəndinə uyğun olaraq, Naxçıvanın tarixini və mədəniyyətini tədqiq edən elmi qurum yaradılmışdır.¹³ Qurumun qarşısına qoyulan əsas vəzifələrdən biri də Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasına həsr olunmuş kitabların nəşrinə nail olunması və “Naxçıvan tarixi” adlı xəritələr toplusunun hazırlanması olmuşdur. Məhz bu ideyaların işığında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun rəhbərliyi altında

⁵ Гейдаров М. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв.. Баку: Элм, 1982, 281 с.

⁶ Мəmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü). Bakı: Elm, 1977, 158 s.

⁷ Гусейнов Р. Сирийские источники об Азербайджане, Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1960, 180 с.

⁸ Рахмани А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку: Элм, 1981, 240 с.

⁹ Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.

¹⁰ Kırzioğlu F. Osmanlılar'ın Kafkas ellerini fethi (1451-1590). Ankara 1976, 551 s.; Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590). Ankara, 1993, 550 s.

¹¹ Левятков В. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1948, 190 с.

¹² Петрушевский И. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1949, 384 с.

¹³ Naxçıvan tarixi: Üç cildə I cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, s. 11

“Naxçıvan tarixi atlası” hazırlanaraq 2010-cu ildə nəşr edilmişdir.¹⁴ 2013-2015-ci illər ərzində isə üçcildlik “Naxçıvan tarixi” nəşr edilmiş, burada Naxçıvanın tarixi coğrafiyası ilə bağlı da qiymətli məlumatlar öz əksini tapmışdır.¹⁵

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 7 avqust 2002-ci il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin yaradılması Naxçıvanın tarixinin bütün sahələri ilə yanaşı, diyarın tarixi coğrafiyasının tədqiqi istiqamətində də müəyyən işlərin görülməsinə geniş imkanlar açmışdır. Naxçıvanın müfəssəl və daha dəqiq tarixi xəritəsinin hazırlanması da məhz bölmə əməkdaşlarının çoxillik tədqiqatlarının nəticəsi olmuşdur.¹⁶

Müasir dövr tarixşünaslığımızda Naxçıvanın tarixi coğrafiyasının müxtəlif məsələlərinə aid xüsusi əsər yazmış müəlliflər sırasında Vəqif Piriyevin¹⁷, Vəli Əliyevin¹⁸, İsmayıl Hacıyevin¹⁹, Fəxrəddin Səfərlinin²⁰, Sahibə Budaqovanın²¹, İ.Əliyevin²² adlarını çəkmək bilərik. S.Onullahi²³, Y.Mahmudov²⁴, T.Mustafazadə²⁵, Ş.Fərzəliyev²⁶, M.Quliyev²⁷, F.Əliyev,

¹⁴ Naxçıvan tarixi atlası. Bakı: Bakı Kartoqrafiya Fabriki, 2010, 55 s.

¹⁵ Naxçıvan tarixi: Üç cildə, I cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.; Naxçıvan tarixi: Üç cildə, II cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 528 s.; Naxçıvan tarixi: Üç cildə, III cild. Naxçıvan:Əcəmi, 2015, 560 s.

¹⁶ Quliyev M. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi siyasi mövqeyi və əlaqələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, s.173

¹⁷ Piriye V. Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı: Müəllim, 2004 126 s.; Piriye V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı: Araz, 2002, 152 s.

¹⁸ Əliyev V. Naxçıvan - Azərbaycanın tarixi diyarıdır. Bakı: XXI, 2002, 320 s.

¹⁹ Hacıyev İ. “Əcaib-əd-dünya” (“Dünyanın qəribəlikləri”) əsəri və Naxçıvan // AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər”i İHES, № 1, Naxçıvan: Tusi, 2010, s. 10-16; Hacıyev İ. Naxçıvanın itirilmiş torpaqları və Naxçıvanla bağlı bir xəritə haqqında // AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər” İHES, Naxçıvan: Tusi, 2008, № 1, s. 28-34.

²⁰ Səfərli F. Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyası haqqında qeydlər // AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər”i İHES, , Naxçıvan: Tusi, 2012, №1, s. 26-31; Səfərli F. Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyası haqqında notlar // Miras dergisi, Ankara, № 4, 2013, s. 46-53

²¹ Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin birinci qərinası). Bakı: Elm, 1995, 96 s.

²² Əliyev İ. Osmanlı işğalı zamanı Naxçıvanın inzibati ərazi bölgüsü // AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2008, 26-cı cild, s. 72-78; Əliyev İ. Səfəvilər dövründə Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyası / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2014, s. 200-203

²³ Onullahi S. Ordubad, “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. 1987, 5 iyun

²⁴ Mahmudov Y. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı: Gənclik, 1977; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: CBS, 2010, 138 s.

²⁵ Mustafazadə T. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda Rusiyaya meylin güclənməsi. Bakı: Elm, 1986, 88 s.; Mustafazadə T. Naxçıvan vilayəti XVIII yüzillikdə // Naxçıvan. Bakı: Elm, 1999, s. 38-62

²⁶ Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumlunun “Əhsən-ət-təvrix” əsəri üzrə). Bakı: Elm, 1983, 150 s.

M.Əliyev²⁸, S.Babayev²⁹, E.İsayev³⁰ və başqa müəlliflərin əsərlərində də Naxçıvanın tarixi coğrafiyası ilə bağlı müxtəlif məsələlərə toxunulmuşdur.

Problemın mənbəşünaslığı. Tədqiqat işinin aparılması məqsədi ilə ilkin tarixi mənbələrdən, arxiv sənədlərindən, mövzu ilə əlaqəli olan tədqiqat əsərlərindən, çöl və kartoqrafik materiallarından istifadə edilmişdir. Türk, rus, ingilis, fars, ərəb dillərində çoxsaylı qaynaqlardan istifadə olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeması, Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi”, Yaqut Həməvinin “Mucəmmə əl-buldən”, Həmdullah Qəzvininin “Nüzhət əl-qülub”, Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin “Tarixə-Şeyx Uveys”, Nizaməddin Şəminin “Zəfər-namə”, Əs-Səmaninin “Kitab əl-ənsab”, naməlum müəllifin “Əcaib-əd-dünya”, Əbdürrəşid Bakuvinin “Kitab təlxis əl-asar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar”, Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvininin “Zeyl-e tarixə qozide”, Əbubəkr Tehraninin “Kitabi-Diyarbəkriyyə”, Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix”, İsgəndər bəy Münşinin “Tarixə-aləmaraye-Abbasi”, Məcd əd-Din Məhəmməd əl-Hüseyninin “Zinət əl-məcalis”, Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstanı-İrəm” əsərləri bu mənada xüsusilə qeyd edilməlidir.

Naxçıvanın XII-XVIII əsrlər tarixi coğrafiyasının öyrənilməsi üçün orta əsr Avropa müəlliflərinin əsərləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. V.Rubruk, İ.Şiltberqer, İ.Barbaro, A.Kontarini, d’Alessandri, J.Tavernye, J.Şardən, J.Kruşinski və başqalarının yazdıqları əsərlərdə Naxçıvanın tarixi coğrafiyasına aid qiymətli məlumatlar verilir. Naxçıvanın XIV əsr tarixi coğrafiyasının öyrənilməsi üçün ən əhəmiyyətli mənbələrdən olan İohan Şiltberqerin “Səyahət kitabı” ilk dəfə tərəfimizdən geniş tədqiqata cəlb olunmuşdur. Əsər üzərində apardığımız iş nəticəsində bir çox təhrif olunmuş məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Mövzunun öyrənilməsi üçün Osmanlı mənbələrində verilən məlumatlar da xüsusi maraq doğurur. E.Çələbinin “Səyahətnamə”si, M.Cəlalzadənin “Səlimnamə”si, H.Çələbinin “Ruznamə”si belə mənbələr sırasındadır. Dissertasiya işinin yazılması zamanı 1590-cı ilə aid “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndən, 1727-ci ilə aid “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndən, 1595-ci ilə aid olduğu ehtimal edilən “İrəvan

²⁷ Quliyev M. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 108 s.

²⁸ Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı (1797-1828). Bakı: Azərənşr, 1996, 106 s.; Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 120 s.

²⁹ Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 298 s.

³⁰ İsayev E. Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 214 s.

əyalətinin icmal dəftəri”ndən və 1727-ci ilə aid “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndən istifadə edilmişdir.

Naxçıvanın orta əsrlər tarixi coğrafiyasının öyrənilməsi üçün unikal mənbələrdən biri də İran İslam Respublikasının Qəzvin şəhərindəki “Qırx sütun” (“Çehel sutun”) sarayının divarlarındakı təsvirlər olmuşdur. Qeyd edək ki, Ordubad şəhərinin XVI əsrə aid planını əks etdirən bu təsvirlərin fotosəkilləri ilk dəfə olaraq tərəfimizdən əldə edilmiş və tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Naxçıvanın XVI-XVIII əsrlərdə tarixi coğrafiyasının öyrənilməsi üçün Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivində, Gürcüstan Milli Arxivində, Osmanlı Başbakanlıq Arxivində saxlanılan bir sıra sənədlər də tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada qarşıya qoyulan əsas məqsəd Naxçıvan diyarının konkret götürülmüş xronoloji çərçivədə tarixi coğrafiyasının tədqiqi, sərhədlərinin, yaşayış məntəqələrinin, əhalisinin etnik və dini tərkibinin öyrənilməsidir. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- XII-XVIII əsrin birinci yarısını əhatə edən xronoloji dövrdə Naxçıvan diyarının tərkibinə daxil olduğu dövlətlərin siyasi-coğrafiyasında yerinin öyrənilməsi;
- Naxçıvan diyarı ərazisinin hüdudlarının, inzibati bölgüsünün tədqiqi və müqayisəli təhlilinin aparılması;
- Tədqiq edilən əsrlərdə Naxçıvan ərazisində iri yaşayış məntəqələrinin coğrafi mövqelərinin öyrənilməsi, lokalizasiyasının aparılması;
- Naxçıvan diyarı əhalisinin etnik və dini tərkibinin müəyyənəşdirilməsi;
- Əhalinin miqrasiyası, onun səbəb və nəticələrinin müəyyənəşdirilməsi.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Dissertasiya işi milli-tarixi təcrübənin əsas xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla nəzəri yanaşma, qarşılıqlı müqayisə, təhlil və elmi tarixi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat metodlarının tətbiqi əsasında yazılmışdır. Dissertasiya işinin yazılması zamanı dünya və vətən tarixşünaslığında əldə olunmuş mühüm elmi nailiyyətlərə və müddəalara istinad olunmuşdur.

Dissertasiyanın yazılması zamanı ümumi tarixi tədqiqat metodları ilə yanaşı xüsusi tarixi və coğrafi tədqiqat metodlarından da istifadə edilmişdir. Tədqiqata cəlb olunan qaynaqlara tənqidi yanaşılmış, faktların qarşılıqlı təhlili və müqayisəsi aparılmış, alınan elmi nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

Xüsusi tarixi-coğrafi metodlardan da istifadə edilmişdir. Tədqiqatlar zamanı proqressiv, reduktiv (retrospektiv və retroqressiv növləri), tipoloji, komparativ-qarşılaşdırma metodları tətbiq olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi bir çox amillərlə müəyyən olunur. Onlar aşağıdakılardır:

- Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq Naxçıvan diyarının XII-XVIII əsrin birinci yarısında tarixi coğrafiyası kompleks şəkildə öyrənilmişdir;
- Naxçıvan diyarının ərazisi və inzibati-ərazi bölgüsündə dəyişikliklər xronoloji çərçivədə izlənilmişdir;
- Naxçıvan diyarının müxtəlif dövrlərdə daxil olduğu inzibati-ərazi vahidlərinin sahəsi kartoqrafik və peyk çəkilişləri vasitəsi ilə hesablanmışdır;
- Tədqiqatın xronoloji çərçivəsinə uyğun olaraq Naxçıvan diyarının və onun vahidlərinin xəritələri tərtib edilmişdir;
- Bəhs olunan dövrdə əhalinin etnik və dini tərkibi ciddi mənbələr əsasında tədqiq edilmişdir;
- Həmdullah Qəzvinin bəhs etdiyi 4 Naxçıvan qalasından 3-nün dəqiq lokalizasiyası aparılmış, birinin yeri haqqında ilkin ehtimallar irəli sürülmüşdür;
- XIV əsr alman müəllifi İohan Şiltberqerin “Səyahət kitabı”nda adıçəkilən bir sıra ərazilərin məhz Naxçıvan tüməni ərazisində yerləşdiyi və yaxud bəzi şəhərlərin Naxçıvan tüməninə tabe olduğu əsaslı faktlarla sübut olunmuşdur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyadan Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan tarixinin müvafiq bölmələrinin yazılmasında, Naxçıvan tarixinin müvafiq dövrlərinə dair elmi tədqiqat işlərinin aparılmasında, Naxçıvanın tarixinə və tarixi coğrafiyasına dair seçmə kursların tədrisində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın elmi müddəaları tarixşünaslığımızda bəzi mübahisəli məsələlərin həllinə kömək edə, eləcə də Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisi ilə bağlı digər ölkələrin siyasi iddialarına tutarlı cavab verə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Naxçıvan Bölməsinin Rəyasət Heyətinin 21 noyabr 2012-ci il tarixli iclasında (Protokol № 12) və Respublika Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurasının Tarix Problemləri üzrə Elmi Şurasının 27 fevral 2015-ci il tarixli iclasında (Protokol № 1) müzakirə edilərək təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiya 2012-2016-cı illərdə AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunda yerinə yetirilmişdir. İşin əsas müddəaları haqqında Azərbaycan, Türkiyə və Rusiyada keçirilmiş beynəlxalq simpozium və konfranslarda məruzələr edilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin müxtəlif vaxtlarda respublikamızda və xarici ölkələrdə (Türkiyə, Rusiya, Qazaxıstan və s.) nəşr olunmuş bir neçə məqaləsində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də problemin aktuallığı və elmi əhəmiyyəti, tədqiqatın xronoloji çərçivəsi və öyrənilmə səviyyəsi, mənbəşünaslığı, məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası, elmi yeniliyi, elmi-praktik əhəmiyyəti və aprobeasiyası öz əksini tapmışdır.

“XII-XV əsrlərdə Naxçıvanın tarixi coğrafiyası” adlanan birinci fəsil üç yarım-fəsildən ibarətdir. Bu fəsildə Eldənizlər (Azərbaycan Atabəyləri) dövründə Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası, ərazisi, şəhərləri, əhalisinin etnik və dini tərkibi, monqol işğalı və Hülakülər hakimiyyəti dövründə Naxçıvanın ərazisi, əhalisi və şəhərlərinin vəziyyəti, XIV əsrin sonu - XV əsrdə hərbi-siyasi proseslərin Naxçıvan diyarı ərazisinin dəyişməsinə təsiri kimi mühüm mövzular nəzərdən keçirilir.

I yarım-fəsildə göstərilir ki, Eldənizlər dövlətinin mövcud olduğu dövr şimalı-cənublu Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlətin tərkibində birləşdirilməsi dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu dövlətin ilk paytaxtı Naxçıvan, o cümlədən digər iki paytaxt şəhərləri - Təbriz və Marağa Azərbaycan türklərinin birmənalı şəkildə avtohton və dominant olduqları şəhərlər olmuşdur. Tədqiqatlar nəticəsində Naxçıvanın vilayət və əyalət statusu daşdığı dövrlər fərqləndirilmiş, Naxçıvanın ərazisinin Arran, yoxsa Azərbaycan vilayətinin tərkibinə daxil olması barədə konkret fikirlər irəli sürülmüşdür. Atabəylərin hakimiyyəti dövrünə aid bir sıra faktların qarşılaşdırılması belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Şəmsəddin Eldənizin Arrana hakim göndərildiyi dövrdə Naxçıvan Azərbaycan vilayətinin tərkibində bir əyalət statusunda olmuşdur. Dövlətin yaranmasından sonra Şəmsəddin Eldəniz bir sıra digər amillərlə yanaşı Naxçıvanın strateji mövqeyini nəzərə alaraq bu əyaləti Azərbaycanın tərkibində xüsusi “xass vilayəti” və yaxud “iqta vilayəti”nə çevirmişdir. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın dövründə Naxçıvan ayrıca vilayət statusu daşımışdır.

Mənbələrin verdiyi məlumatlar əsasında apardığımız təhlillər göstərir ki, XII əsrin 60-cı illərinə qədər Naxçıvan vilayətinin sərhədləri aşağıdakı kimi olmuşdur. Vilayət qərbdən alban Sünik hakimliyinin Bəycivazlı dairəsi, şimaldan Sünik hakimliyinin Dərələyəz və Gərgər dairələri, şərqdən isə Qafan dairəsi ilə həmsərhəd idi.³¹ Naxçıvan vilayətinin tərkibinə Naxçıvan, Şəhur, Azadçıran, Əlinca, Şahbuz, Qapanat (və ya Kabban) dairələri

³¹ Minorsky V. Studies in Caucasian History. Cambridge: Cambridge University Press, 1953, s. 81

(mahalları) daxil idi. Bu dövrdə Naxçıvan vilayətinin ərazisi təqribən 9609 km² olmuşdur.

Eldənizlər dövründə şəhərlər və qalaların mövqeyi, tərəqqi və tənəzzül prosesləri öyrənilmiş, Naxçıvan, Kiran, Ordubad, Kabban (Qafan), Azad, Dvin kimi şəhərlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsi tədqiq olunmuş, Əlince, Sürməri, Tağmar və Faqan qalalarının lokalizasiyası aparılmışdır.

Bu yarımfəsildə kəngərli tayfalarının oğuz tayfalarından biri kimi Naxçıvanın tarixindəki rolu və yerinə də toxunulmuşdur. Əhalinin etnik tərkibi ilə yanaşı Eldənizlər dövründə əhalinin dini tərkibinin öyrənilməsinə də diqqət yetirilmişdir.

I fəslin ikinci yarımfəslində monqol hücumları və Hülakü dövlətinin idarəçiliyi dönməndə Naxçıvan tıməninin inzibati-ərazi vahidi kimi meydana çıxmasından bəhs olunur. Göstərilir ki, Naxçıvan tıməninin ərazisi təkcə Araz çayından şimaldakı hissəni deyil, çayın hər iki sahilini əhatə etmişdir.³² Apardığımız təhlillər və mənbələrdə verilən məlumatlara əsaslanaraq bu dövrdə Naxçıvan tıməninin sərhədlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirə bilərik. Naxçıvan tıməni şimaldan və şərqdən Arran əyaləti ilə, cənub-şərqdən və cənubdan Azərbaycan vilayətinin Mərənd və Xoy tımənləri ilə həmsərhəd olmuşdur. Mərənd tıməni ilə sərhəd Araz çayı boyunca idi. Təqribən bu günkü Culfa istiqamətindən başlayaraq, sərhəd cənuba doğru istiqamətlənir və beləliklə Maku ərazisi də Naxçıvan tıməninin tərkibində qalmış olurdu. Qərbdən isə sərhədlər Van gölünün şərqindəki ərazilərdən başlamış, şimala doğru uzandıqca Sürməli çuxurunun və Dvin şəhərinin qərbindən keçmişdir. Monqollar dönməndə ərazilərinin ən geniş olduğu, şərq sərhədlərinin Həkəri çayına, qərb sərhədlərinin Van gölünün şimal-şərq sahillərinə çatdığı dövrlərdə Naxçıvan tıməninin ərazisi, təqribən, 25 min 269 km²-ə çatmışdır. Lakin bu dəyişkən xarakter daşımış, əksər dövrlərdə Naxçıvan tıməninin qərb sərhədləri Sürməli və Dvinin qərbindən keçmiş, Van gölünə qədər çatmamışdır. Sərhədləri belə müəyyənləşdirdiyimiz təqdirdə Naxçıvan tıməninin ərazisinin 23 min 408 km² olduğunu söyləyə bilərik.

Dövrün mənbələrində Naxçıvan tıməninin tərkibinə aid olan Naxçıvan, Əncan, Ordubad, Azad, Makuyə, Dvin, Sürməli, Qarabağlar şəhərlərinin adı çəkilməmişdir. Bəhs etdiyimiz dövrdə Naxçıvan tıməninə 5 şəhər və əlavə olaraq, 10 şəhərliplı kiçik yaşayış yeri də daxil olmuşdur.³³ Bu

³² Naxçıvan tarixi: Üç cildə, I cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, s.229

³³ Naxçıvan tarixi. Üç cildə, I cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, s.229

yarımfasildə Əncan şəhərinin lokalizasiyasının aparılması istiqamətində cəhd göstərilmişdir.

Monqol hücumları ərəfəsində Naxçıvan ərazisindən əhalinin digər ərazilərə, xüsusən dağlıq ərazilərə köçməsi baş vermişdir. Monqol hakimiyyətini qəbul etməyən müsəlmanların kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsi, monqollar tərəfindən İslama qarşı digər dinlərin, o cümlədən, xristianlığın və buddizmin dəstəklənməsi əhalinin inanc sisteminə də təsirsiz ötürməmişdir. XIII əsrin sonlarında Qazan xanın (1295-1304) hakimiyyətə yiyələnmək və Azərbaycanda (eləcə də islamın yayıldığı digər ölkələrdə) mövqelərini möhkəmləndirmək naminə bütpərəstlikdən üz döndərərək islamı qəbul etməsi ilə bölgədə müsəlmanların say çoxluğu yenidən əvvəlki nisbətə qayıtmışdır.

Üçüncü yarımfasildə göstərilir ki, XIV əsrin sonunda Hülakülər dövlətinin parçalanması prosesi başlamış, müxtəlif sülalələr, feodal qruplaşmaları arasında Azərbaycan uğrunda mübarizə güclənmiş, eyni zamanda ölkə ərazisi Teymur, Toxtamış kimi fəthlərin hücumlarına məruz qalmışdır. Baş verən hərbi-siyasi proseslər Naxçıvan ərazisinin də dəfərlə əldən-ələ keçməsinə səbəb olmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, Çobanilərin və Cəlairilərin idarəçiliyi dövründə də inzibati-ərazi bölgüsü əyalət (vilayət) – tümən – mahal sisteminə əsaslanmışdır. XV əsrin ikinci dekadasından etibarən Naxçıvan tüməni Çuxursəd əyalətinin tərkibinə daxil edilmişdir.

XIV əsrdən fərqli olaraq XV əsrin əvvəllərində Naxçıvan tüməninə ərazisi nisbətən kiçilmiş, əvvəllər Naxçıvan tüməninə daxil olan Maku, Sədərək, Zarozəbil əraziləri ayrıca hakimliklərə - mahallara çevrilmişdilər. Bu dövrdə Naxçıvan tüməni şimaldan İrəvan, Zarozəbil, şərqdən Qarabağ, cənubdan Mərənd, Xoy, cənub-qərbdən Maku, qərbdən isə Sədərəkə həmsərhəd idi. Bu dövrdə Naxçıvan tüməninə ərazisi 9498 km² olmuşdur.

Hərbi-siyasi vəziyyətin gərginliyi səbəbindən XIV əsrin 50-ci illərindən XV əsrin 30-cu illərinə qədərki dövr şəhər həyatının, ticarətin tənəzzül dövrü kimi xarakterizə olunur.³⁴ Bu dövr Naxçıvan şəhərləri haqqında məlumat verən ən ciddi mənbə tərkimizdən bu istiqamətdə ilk dəfə tam şəkildə tədqiqata cəlb edilmiş İohan Şiltberqerin “Səyahət kitabı”dır. Bu əsərin verdiyi faktlar əsasında bəhs olunan dövrdə Naxçıvan tüməninə bir sıra şəhərləri (Kırna, Marğara, Ress, Strauba və s.) barədə məlumatlar elmi dövriyyəyə ilk dəfə gətirilmişdir.

³⁴ Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв.. Баку: ЭЛМ, 1982, с. 88

XIV-XV əsrlərdə Naxçıvan əhalisinin etnik tərkibində türk tayfaları üstünlük təşkil etmişlər. XIV əsrdən başlayaraq bölgənin idarəçiliyində Qaraqoyunlu-Sədlilərin rolu önə çıxmışdır. Qaraqoyunluların tarixini araşdıran F.Sümer orta əsr müəlliflərindən Hafiz Əbrü və Əbdürrəzzaq Səmərqəndiyə istinadən Naxçıvanda və Sürməli bölgəsində qədim dövrlərdən Qaraqoyunluların əsas tayfalarından olmuş Sədli (Sədlü) tayfasının yaşadığını qeyd etmişdir.³⁵

XIV-XV əsrlərdə Naxçıvanda islamın ənənəvi məzhəbləri ilə yanaşı hurufilik, bektəşilik, səfəviyyə kimi sufi təriqətləri geniş yayılmışdılar.

“XVI-XVII əsrlərdə Naxçıvanın tarixi coğrafiyası” adlanan ikinci fəsil dörd yarım fəsildən ibarətdir. Bu fəsildə Qızılbaş (Səfəvilər) dövlətinin yaranması ərəfəsində baş verən ictimai-siyasi proseslərin Naxçıvana təsiri öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, hələ Səfəvilərin güclənməsinə qədərki dövrdə Ərdəbil şeyxlərinin çox güclü nüfuza malik olduğu Azərbaycan bölgələrindən biri də Naxçıvan olmuşdur. 1499-cu ildə İsmayılın şeyx elan edilməsindən sonra Deyləmdən Taroma, Taromdan isə Mingölə doğru hərəkət edərkən yolboyu İsmayılı qoşulmuş tayfalar sırasında Şamlı və Ustaclıların³⁶ da adı çəkilir ki, Naxçıvan ərazisi bu tayfaların Azərbaycanda əsas məskunlaşma areallarından biri olmuşdur.

Yeni dövlətin yaranması ərəfəsində baş verən hadisələrin təhlili də göstərir ki, İsmayıl Səfəvi Naxçıvan ərazisinə xüsusi önəm vermişdir. İsmayıl Səfəvi 1500-cü il yazın əvvəllərində Talışdan Kiçik Asiyaya getmək üçün məhz Naxçıvan ərazisindən - Göyçə gölünün cənubundan keçməyə üstünlük vermişdir. Digər tərəfdən o, Azərbaycan üzərində öz hakimiyyətini bərqərar etmək üçün Təbrizdən əvvəl Naxçıvanı tutmağı vacib hesab etmiş və 1501-ci ilin ortalarında özünün əsas rəqiblərindən biri olan Əlvənd Mirzəni Naxçıvan ərazisində - Şərr düzündə məğlubiyyətə uğratmışdır.³⁷

Naxçıvan ölkəsi I Şah İsmayılın dövründə Səfəvi dövlətinin əsas qış paytaxtlarından biri olmuş, Şah İsmayıl 1518-ci və 1524-ci ilin qışını məhz Naxçıvanda keçirmişdir.³⁸ 1521-ci ildə gürcü çarları Levan, Kvarkvare, David və Manuçar Şah İsmayıl Səfəvidən asılılığı qəbul etmək üçün onunla görüşməyə məhz Naxçıvana gəlmişdilər.

³⁵ Sümer F. Kara Koyunlular. I cilt, Ankara: TTK yayınları, 1984, s. 14-15, 20

³⁶ Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 46-47

³⁷ İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Dünyanı bəzəyən Abbasin tarixi (Tarix-e-ələmaraye-Abbasi). Bakı: Şərq-Qərb, 2010, s. 82-83

³⁸ Xacə Zeynalabidin Əli Əbdü bəy. Təkmilətül-əxbar (Səfəvi dövrü - Şah İsmayıl və Şah Təhmasib dövrlərinin tarixi). Bakı: Elm, 1996, s.37-39

Müəyyən edilmişdir ki, Səfəvi dövlətinin qurulmasından sonra Naxçıvan mərkəzi Təbriz olan Azərbaycan bəylərbəyliyinə tabe edilmiş (1500-1612) və “ölkə” inzibati ərazi vahidi statusunda olmuşdur. Bu dövrdə Naxçıvan ölkəsi şimaldan Çuxursəd bəylərbəyliyi Vədi, Göycə və Məzrə nahiyləri, şimal-şərqdən mərkəzi Təbriz olan Azərbaycan bəylərbəyliyi Qapanat ölkəsi ilə əhatələnmişdir. Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi Bərgüşad nahiyyəsi Naxçıvan ölkəsinin şərq sərhəddində olmuşdur. Naxçıvan ölkəsi cənubdan Azərbaycan (Təbriz) bəylərbəyliyi Zunuz və Maku nahiyləri ilə həmsərhəd idi. Apardığımız hesablamalar göstərir ki, bu dövrdə Naxçıvan ölkəsinin ərazisi təqribən 7923 km²-ə bərabər olmuşdur.

Bu zaman Naxçıvan ölkəsinin tərkibində 12 nahiyyə və bir sultanlıq var idi. Naxçıvan ölkəsinin tərkibində Naxçıvan, Şəhur, Dərələyəz, Bazarçayı, Məvaziyi-xatın, Mülki-Arslan, Dərəşahbuz, Əlincə nahiyləri olmuşdur. Bundan əlavə “Matenadaranın farsdilli sənədləri”ndə Sisəcan, Azadciran³⁹, Şorlut, Dərəşam nahiyyələrinin adı çəkilir.⁴⁰ Qarabağlar ərazisi isə Naxçıvan ölkəsi tərkibində sultanlıq idi. Bu fəsildə ayrı-ayrılıqda nahiyyələrin mərkəzləri, sərhədləri və ərazi ölçüləri müəyyənləşdirilmişdir.

Bu hissədə Ordubad şəhərinin Qəzvin şəhərindəki “Qırx sütun” (“Çehel sutun”) sarayının divarlarında əks olunmuş XVI əsrdəki planı barədə geniş bəhs olunmuş, bir sıra yaşayış məntəqələri o cümlədən Əylis şəhəri ilə bağlı bəzi məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Üçüncü yarımfişil I Osmanlı idarəçiliyi dövründə (1587-1603) Naxçıvanın tarixi coğrafiyasına həsr olunmuşdur. Səfəvilər dövlətinin mövcud olduğu illərdə Naxçıvan ərazisi iki dəfə Osmanlı imperiyası tərəfindən işğal edilmiş və işğalın şərtlərinə uyğun olaraq Naxçıvanın inzibati-ərazi quruluşu Osmanlı sistemində qismən uyğunlaşdırılmışdır. Osmanlılar XVI əsrin sonunda Naxçıvan ölkəsini işğal etdikdən sonra buranı Çuxursəd torpaqları ilə birlikdə yeni yaradılmış İrəvan əyalətinin tərkibinə daxil etdilər. Osmanlılar tərəfindən müəyyən edilmiş inzibati bölgüyə əsasən əyalət sancaqlıqlara, sancaqlıqlar qəzalara, qəzalar nahiyyələrə, onlar isə şəhər, qəsəbə, kənd, məzrə, dizə və s. yaşayış məntəqələrinə bölünmüşdü.⁴¹

³⁹ Персидские документы Матенадарана. Указы. Выпуск I, (XVI-XVII вв.). Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1956, с. 177-178, 180, 184

⁴⁰ Персидские документы Матенадарана. Указы. Выпуск II, (1601-1650). Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1959, с. 310-311, 333, 337

⁴¹ Əliyev İ.N. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər dövlətinin tərkibində (Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya işi), Naxçıvan: Tusi, 2013, s. 121

Bu dövrdə Naxçıvan ərazisi İrəvan əyalətinin tərkibində xüsusi bir liva (sancaq) statusunda idi. 1590-cı il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Naxçıvan livasının (sancağının) üç qəza və 16 nahiyədən ibarət olduğu göstərilmişdir. Bu dövrdə Naxçıvan livasının Naxçıvan qəzasının tərkibinə Naxçıvan, Məvaziyi-Xatın, Mülki-Arslan, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bazarçayı nahiyələri, Şərur qəzasının tərkibinə Şərur, Əlincə, Sisyan, Zar, Zəbil nahiyələri, Ordubad qəzasının tərkibinə isə Ordubad şəhəri, Azadçıran, Şorlut, Dərənürgüt nahiyələri daxil edilmişdir.⁴²

Dördüncü yarımfəsildə isə Çuxursəd bəylərbəyliyi tərkibində olduğu dövrdə Naxçıvanın tarixi coğrafiyasından bəhs olunur. Gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, Naxçıvanın Çuxursəd bəylərbəyliyi tərkibinə daxil edilməsi Osmanlılarla əldə edilən 1612-ci il razılaşmasından sonra baş vermişdir.

Naxçıvan ölkəsi Çuxursəd bəylərbəyliyi tərkibinə daxil olduğu dövrdə Zar və Zəbil nahiyələri onun tərkibindən çıxarılmış, Dərələyəz nahiyəsi isə yenidən Naxçıvan sancağının tərkibinə daxil edilmişdir. Çuxursəd bəylərbəyliyi Naxçıvan ölkəsinə Naxçıvan, Şahbuz, Əlincə, Azadçıran, Dərələyəz, Sisyan Məvaziyi-Xatın, Mülki-Arslan, Dərənürgüt, Şorlut, Dərəşam nahiyələri və Qarabağ sultanlığı daxil idi. Müəyyən dövrlərdə Arazdan cənubda yerləşən Qışlağat nahiyəsi də Naxçıvan ölkəsinə aid edilirdi. Bəhs olunan dövrdə Naxçıvan ölkəsi şimaldan Vedi, Göyçə və Zarzəbil, şimal-şərqdən Qafan, şərqdən Bərgüşad, cənubdan Zunuz, cənub-qərbdən Maku, qərbdən Sədərək sultanlığı və Vedi mahalı ilə həmsərhəd olmuşdur. Təqribi hesablamalarımıza görə bu dövrdə Naxçıvan ölkəsinin ərazisi 8427 km² olmuşdur.

Dissertasiyanın “**XVIII əsrin birinci yarısında Naxçıvanın tarixi coğrafiyası**” adlanan üçüncü fəslə 5 yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəsildə XVIII əsrin I yarısında baş vermiş hərbi-siyasi proseslərin Naxçıvanın tarixi coğrafiyasına təsiri öyrənilmiş, XVIII əsrin əvvəllərində Naxçıvanın tarixi coğrafiyasının müfəssəl mənzərəsinin yaradılmasına çalışılmışdır.

XVIII əsrin birinci yarısında Naxçıvanın tarixi coğrafiyasında əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuş hadisələr aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- a) XVIII əsrin 20-ci illərində bölgə Səfəvi və Osmanlı imperiyaları arasında mübarizə meydanına çevrilmiş, ciddi dağıntılara məruz qalmış, bir çox yaşayış məntəqələri boşalmışdır;

⁴² Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Qaramanlı. Bakı: Elm, 2001, s. 11

- b) XVIII əsrin 20-ci illərinin ortalarından başlayaraq – 30-cu illərinin ortalarına qədər Naxçıvanda ikinci Osmanlı idarəçiliyi dövrü davam etmiş və bölgənin inzibati ərazi bölgüsündə bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir;
- c) XVIII əsrin 30-cu illərinin ortalarından başlayaraq Naxçıvan ərazisi Nadir şah imperiyasının tərkibinə daxil edilmişdir;
- d) XVIII əsrin 40-ci illərinin sonlarında Naxçıvan ərazisində müstəqil xanlıq yaranmış və xanlığın özünəməxsus inzibati ərazi quruluşu olmuş, tarixi-siyasi və tarixi-hərbi proseslərin təsiri altında bəzi ərazilər Naxçıvandan ayrılaraq qonşu xanlıqların ərazisinə daxil edilmişdir.

Müəyyən edilmişdir ki, XVIII əsrin ilk iki dekadası ərzində Naxçıvan Səfəvilər dövlətinin Çuxursəd bəylərbəyliyi tərkibində olmuş, ikinci dekadanın sonlarına yaxın Çuxursəd vilayətinin digər əraziləri kimi vahid Azərbaycan bəylərbəyliyi (vilayətinin) tərkibinə qatılmışdır. Bu dövrə aid mənbələrdə Naxçıvan ərazisində Naxçıvan, Azadçıran, Dəralagöz⁴³, Məvaziyi-Xatın, Mülki-Arslan, Qarabağ, Dərəşam, Şahbuz, Şəhur, Əlincə, Sisyan nahiyyələrinin adı çəkilir. Artıq XVIII əsrin başlanğıcında Azadçıran, Dərənürgüt və Şorlut nahiyyələrinin əraziləri Ordubad mahalının tərkibində birləşdirilərək Azərbaycan bəylərbəyliyi tərkibinə daxil edilmişdir.⁴⁴ Sonuncu faktı da nəzərə almaqla, XVIII əsrin əvvəllərində Naxçıvan ölkəsinin ərazisinin təqribən 7240 km²-ə bərabər olduğunu söyləyə bilərik.

“II Osmanlı idarəçiliyi dövründə Naxçıvanın tarixi coğrafiyası (1724-1735-ci illər)” yarım fəslində işğal dövründə Azərbaycan ərazilərinin vilayətlərə və əyalətlərə, yaxud bəylərbəylik və sancaqlıqlara bölünməsi prinsiplərindən bəhs olunmuşdur.

1727-ci ilə aid “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə Naxçıvan sancağına aid olan nahiyyələr sırasında 14 nahiyyənin - Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvaziyi-Xatın, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadçıran, Şorlut, Dərənürgüt, Sisyan, Dərələyəz nahiyyələrinin adı çəkilir. 1728-ci ilə aid “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə də Naxçıvan sancağının tərkibində məhz bu nahiyyələrin adları qeyd edilmişdir.⁴⁵

⁴³ Seyidbəyli E. Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri. Bakı: Elm, 2000, s. 24

⁴⁴ Mustafazadə T. Naxçıvan vilayəti XVIII yüzillikdə // “Naxçıvan” jurnalı. Bakı: Elm, 1999, s. 38

⁴⁵ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Z. Bünyadov və H. Məmmədov. Bakı: Elm, 1996, s. 9

I Osmanlı idarəçiliyi dövrü ilə müqayisə etdiyimiz zaman görürük ki, XVIII əsrdə Naxçıvan sancağının tərkibində Ağcaqala, Bazarçayı, Şəhur, Zar, Zəbil, Culfa adlı nahiyələr olmamışdır. Əvəzində isə bu dövrdə sancaqlığın inzibati ərazi bölgüsündə Sair-Məvazi, Qışlağat və Dərələyəz nahiyələrinin adına rast gəlirik.

Apardığımız müqayisələr göstərir ki, II Osmanlı idarəçiliyinin ilk dövründə Naxçıvan sancağı ilə yanaşı Ordubad sancağı da yaradılmış və bu sancaqlıq yalnız iki il – 1724-1726-cı illərdə mövcud olmuşdur. Sonradan isə sancaqlıq Naxçıvan sancaqlığına qatılmış və ehtimal ki, Azadçıran nahiyəsi adlandırılmışdır.

Bu dövrdə Zar, Zəbil, Şəhur nahiyələri Naxçıvan sancağının tərkibindən çıxarılaraq İrəvan əyalətinə verilmişdir. Əvvəlki dövrdə olduğu kimi Sədərək sultanlığı nahiyə adı altında birbaşa İrəvan sancağının tabeliyində olmuşdur. Eyni zamanda Culfa, Bazarçayı və Ağcaqala nahiyələri ləğv edilmiş, Sair-Məvazi, Qışlağat və Dərələyəz adlı yeni nahiyələr yaradılmışdır.⁴⁶ Bu dövrdə Naxçıvan sancağının ərazisi 8077 km²-dən artıq idi.

Bu fəsildə Məvaziyi-Xatın nahiyəsinə daxil olan Naxçıvan kəndlərinin beynəlxalq Moskva və Qars müqavilələrinin ziddinə olaraq 1929-cu ildə Ermənistanə verilməsi məsələsinə də toxunulmuşdur. Qeyd edək ki, Naxçıvanın muxtariyyətini rəsmi şəkildə əldə etməsindən 5 il 9 gün sonra – 1929-cu il fevral ayının 18-də Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi totalitar inzibati-amirlik şəraitində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının 9 kəndinin – Şəhur dairəsinin Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Şahbuz nahiyəsinin Oğbin, Sultanbəy, Ağxəç, Almalı, İtqıran kəndlərinin, Ordubad dairəsinin Qorçevan kəndinin, az sonra isə Kilit kəndinin torpaqlarının bir hissəsinin əkin sahələri ilə birlikdə Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir.⁴⁷ Göründüyü kimi, Ermənistanə verilən kəndlərdən 5-i məhz keçmiş Məvaziyi-Xatın nahiyəsinin ərazisi olmuşdur.

Bu dövrdə əhalinin etnik və dini tərkibində baş vermiş dəyişikliklər də müxtəlif mənbələrin verdiyi faktlar və arxiv sənədləri əsasında izlənilmiş, bölgə şəhərlərində inkişaf və tənəzzül meyilləri təhlil olunmuşdur.

⁴⁶ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Tərcümə edənlər: Ziya Büneydov və Hüsəməddin Qaramanlı. Bakı: Elm, 2001, s. 11

⁴⁷ Kəlbizadə E. 1920-1924-cü illərdə beynəlxalq münasibətlərdə Naxçıvan məsələsi // Magistrantların Regional Elmi Konfransının Materialları, IV hissə, Naxçıvan: Qeyrət, 2013, s. 26

Əfşarlar imperiyası dövründə Naxçıvanın tarixi coğrafiyası mövzusu tarixşünaslığımızda ən az öyrənilmiş məsələlərdəndir. Bu fəslin bir yarımfəsli məhz bu mövzuya həsr edilmişdir. Nadir şah hakimiyyətə gəldikdən sonra dövlətin inzibati quruluşunda ciddi dəyişikliklər etmiş və son Səfəvilər dövründə həyata keçirilməsi planlaşdırılan bir sıra inzibati islahatları reallaşdırmışdır. Naxçıvanın tabeliyində olduğu Çuxursəd bəylərbəyliyi də daxil olmaqla, Azərbaycan ərazisindəki 4 bəylərbəyliyin ləğv edilərək vahid Azərbaycan bəylərbəyliyinə tərkibində birləşdirilməsi prosesi məhz Nadir şahın hakimiyyəti dövründə başa çatdırılmışdır. Apardığımız təhlillər sübut edir ki, birləşdirmə prosesi mərhələli şəkildə həyata keçirilmişdir. Birinci mərhələdə Gəncə, Tiflis, Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan və Şirvan əraziləri mərkəzi Gəncə olan vahid vilayətdə birləşdirilmiş, ikinci mərhələdə isə tam mərkəzləşdirmə prosesi başa çatdırılmış və mərkəzi Təbriz olan Azərbaycan vilayəti yaradılmışdır.⁴⁸

Əfşar idarəçiliyi dövründə Naxçıvan mənbələrdə iki cür “ölkə” və “tümən” kimi qeyd edilmişdir. Azərbaycan vilayəti yaradılarkən Naxçıvan Çuxursəd bəylərbəyliyinə təbə olan bir ərazi kimi deyil, müstəqil bir hakimlik kimi bu vahidə daxil edilmişdir.

Bu dövrdə Naxçıvan ölkəsinin tərkibinə 11 mahal daxil olmuşdur. Bunlar Naxçıvan, Ordubad, Mehri, Qafan, Sisyan, Tatef, Şərur, Dərələyəz, Xok (Qarabağ), Əlincə, Sədərək mahalları olmuşdur. Bu dövrdə Naxçıvan ölkəsinin ərazisi 12 min 389 km²-ə yaxın olmuşdur.

Mənbələrdə Əfşar idarəçiliyi dövründə Naxçıvan ölkəsinin ərazisində üç əsas şəhərin – Naxçıvan, Ordubad və Əylisin adı xatırlanmışdır.

Azərbaycanı Osmanlı işğalından azad etmək uğrunda Səfəvilərin apardığı müharibələr, sonrakı dövrdə isə Nadir şahın sərt vergi siyasəti Naxçıvandan da əhalinin kütləvi köçü, aşağı təbəqələrin bir çox hallarda aclıqdan tələf olması ilə nəticələnmişdir. Uzun bir tarixi dövr ərzində bölgənin etnik tərkibində və idarəçiliyində xüsusi rol oynamış qızılbaş Kəngərlilərin bir qismi mərkəzə təbə olmadıqları üçün Əfqanıstana sürgün edilmişdilər.

Sonuncu yarım fəsil Naxçıvan xanlığının yarandığı ilk dövrlərdə bölgənin tarixi coğrafiyasına həsr edilmişdir. Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, Naxçıvan xanlığı yarandığı dövrdə şimaldan və şimal-qərbdən İrəvan, şimal-şərqdən Qarabağ, cənub-şərqdən Qaradağ, cənubdan və cənub-qərbdən Təbriz, Xoy və Maku xanlıqları ilə həmsərhəd olmuşdur. Dissertasiya işində

⁴⁸ Bax: Qarabağnamələr. II kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 118

xanlığın qərb sərhədləri məsələsinə toxunulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, xanlıqlar dövrünün tədqiqi ilə məşğul olmuş bir çox tarixçilər Naxçıvan xanlığının İrəvan xanlığı ilə qərb sərhəddinin bu günkü Kəngərli rayonunun Qıvrıq qəsəbəsinin qərbindən keçdiyini yazırlar. Lakin Gürcüstan Milli Arxivində saxlanılan bir sənəd xanlığın yarandığı dövrdə Şərur nahiyyəsinin Parçı kəndi və ətraf ərazilərin məhz Naxçıvan xanlığının tabeliyində olduğunu göstərir.⁴⁹ Müəyyən edilmişdir ki, xanlıq yarandığı dövrlərdə İrəvan xanlığı ilə qərb sərhədləri bu günkü Şərur rayonunun Ərəbyengicə kəndinin qərbindən başlayıb Çomaxtur - Şəhriyar - Ağəhməd - Təzəkənd - Maxta - Dəmirçi xətti üzrə olmuşdur.

1747-1797-ci illərdə Naxçıvan xanlığının ərazisi 9428,7 km² idi.⁵⁰ 1797-1828-ci illərdə isə xanlığın ərazisi 4642,83 km² olmuşdur.⁵¹

Yarandığı ilk dövrlərdə Naxçıvan dairəsi (tüməni) 4 deyil 5 mahaldan ibarət olmuşdur. V.Qriqoryevin qeyd etdiyi Naxçıvan, Əlincə, Xok, Dərələyəz mahallarından⁵² əlavə, 1752-ci ilə qədər Sisyan mahalı da bu dairənin tərkibinə daxil olmuşdur. XVIII əsrin 50-ci illərində Naxçıvan xanlığının Ordubad dairəsi ehtimal ki, XIX əsrdəki kimi 5 mahaldan - Ordubad, Əylis, Dəstə, Çalanaq və Biləv mahallarından ibarət idi.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi əhalinin tərkibində azərbaycanlı-türk əhali say üstünlüyünə malik olmuşdur. Xanlığın yarandığı dövrlərdə kəngərlilərin tərkibinə daxil olmuş yurdu (yurdu), cəmsidli, ağabəyli, kəclər, sarvanlar, şahbanlılar, əlixanlı, ərəfsəli, qaradolağı, sarabanxanlı, şabanlı, xalxali, pir-həsənli, salahi, qaraxanbəyli, hacıları, bilici, cığataylı, qaracadağı, kəlfirli, pırhəsənli, qarabağlar və başqa tirələr bölgənin həm siyasi həyatında, həm də əhalisinin etnik tərkibində xüsusi yerə və rola malik olmuşlar.⁵³

Əhalinin dini tərkibində üstünlük əsasən müsəlmanlara məxsus olmuşdur. Mənbələrdə verilən məlumatlar sübut edir ki, ənənəvi onikiimamçı (isna-əşəriyyə) şiələr və sünni məzhəbinə aid olanlarla yanaşı, ismaililik, nöqtəvilik, bəktəşilik kimi müsəlman sektaları da mövcud olmuşdur.⁵⁴

⁴⁹ Национальный Архив Грузии (НАГ): Ф. 4, опись 2, дело № 79.

⁵⁰ Seferli H. Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyası haqqında notlar// Miras dergisi, № 4 (8), Ankara, 2013, s. 50

⁵¹ Naxçıvan xanlığının xəritəsi (1747-1828-ci illər). (Xəritəni tərtib edənlər: akad. İ.Hacıyev, t.e.n. F.Cəfərlı, t.e.n. M.Quliyev), Naxçıvan: Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi, 2007

⁵² Григорьев В. Статистическое Описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербургъ, 1833, с. 64

⁵³ Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA): f. 24, I siyahı, 353-cü sənəd

⁵⁴ Смирнов К. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку:Озан, 1999, с. 72-90

Dissertasiyanın əsas mövzusu müəllifin aşağıdakı yazılarında öz əksini tapmışdır:

1. XIV əsr tarixçisi Həmdullah Qəzvininin “Nüzhət-əl qülub” (“Ürəklərin əyləncəsi”) əsərində adı çəkilən dörd Naxçıvan qalası haqqında // AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun “Axtarışlar” jurnalı, Naxçıvan, 2013, IV, s. 137-143.

2. О четырёх крепостях Нахчывана, упоминаемых в произведении историка XIV века Гамдуллаха Казвини // Научный журнал «Научное мнение», Санкт-Петербург, 2014, №7, с. 42-47.

3. Azərbaycan Atabeyler (İldenizler) devleti döneminde Nahçıvan diyarı şehirleri ve kalelerinin tarihi-coğrafiyası / II Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumunun materialları. İstanbul, 2014, s. 308-315.

4. İohan Şiltberqerin “Səyahət kitabı” Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyasına dair mənbə kimi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər”i, İHES, Naxçıvan, 2014, № 1, s.70-76.

5. XII-XIII əsrlər Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyasının bəzi məsələlərinə dair // AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər”i, İHES, Naxçıvan, 2014, № 4, s. 60-68.

6. Аббаскули хан Эриванский и его родословная // Журнал «Генеалогии народов Кавказа. Традиции и современность», Владикавказ, 2014, Выпуск VI, с. 129-134.

7. Naxçıvan diyarı əhalisinin etnik və dini tərkibi tarixi mənbələrdə (XII-XIV əsrlər) / Qafqaz Universitetində keçirilən Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 92 illiyinə həsr edilmiş Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları, II kitab, Bakı, 17-18 aprel 2015, s. 1442-1444.

8. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Naxçıvanın tarixi coğrafiyasının tədqiqi məsələləri / “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 2, Bakı, 5-7 may 2015, II hissə, s. 53-54.

9. Əfşarlar imperiyası dövründə Naxçıvanın tarixi coğrafiyasının bəzi məsələlərinə dair / “Tarixi İpək yolu və Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələrinin inkişafı” mövzusunda Beynəlxalq İpək yolu konfransının materialları, Naxçıvan, 16-17 oktyabr 2015, s. 64-65.

10. Naxçıvan əhalisinin etnik və dini tərkibi tarixi mənbələrdə (XII-XIV əsr) // “Dövlət və din” jurnalı, Bakı, 2015, №4, s. 87-93.

11. Naxçıvan ölkəsinin Əylis şəhərinin tarixi coğrafiyası (XVI-XVIII əsrlər) / Bakı Slavyan Universitetində keçirilən “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər” Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları, II hissə, Bakı, 3-5 may 2016, s. 60-62.

12. Muxtariyyətin əldə olunmasında naxçıvanlı diplomatların fəaliyyəti // AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər”i. İHES, Naxçıvan, 2016, № 3, s. 60-68.

13. About the territory of Nakhchivan, the ethnic composition of the population of cities and some issues during the reign of the Hulaki (mongols) // «Вестник» Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Серия историческая, Алматы, 2016, № 3, с. 87-93.

ИСТОРИЧЕСКАЯ-ГЕОГРАФИЯ НАХЧЫВАНА (С XII ДО СЕРЕДИНЫ XVIII ВВ.)

РЕЗЮМЕ

Нахчывань, которая является одним из центральных областей государств, возникших на территории Азербайджана в средние века всегда носила стратегическое значение. В связи с этим, исследование историко-географического положения городов Нахчывана, их развития, этнического и религиозного состава населения в средневековый период является значимым вопросом для истории Родины.

Хронологическая рамка исследования определяется своей актуальностью и охватывает период с 30 гг. XII века до 50 гг. XVIII века. В диссертационной работе впервые комплексно изучалась историческая география Нахчывана с XII до середины XVII веков, изменения в территории и административно-территориальном делении в рамках хронологии была вычислена площадь административно-территориальных единиц Нахчывана с помощью картографии и спутниковых снимков в разные периоды.

В начале указанной хронологической рамки указан тот факт, что существовало государство Эльданизов, которое соединяло всю территорию Азербайджана, а Нахичевань считался центральной областью данного государства. XIII века на территории Азербайджана было создано государство Хулагуидов. В данный период существовал Нахчыванский туман. Территория Нахчывана занимала особенное место в составе таких мощных государств, как Ак-коюнлу и Кара-коюнлу. Период Сефевидского управления в XVI –XVIII веках, в том числе период кратковременного перехода территории Нахчывана в управление Османской империи тоже входит в хронологическую рамку диссертационной работы. Несмотря на то, что последний период, входивший в хронологическую рамку диссертационной работы охватывает короткий отрезок времени - 40-50-е гг.

Все научные положения исследования поможет не только разрешению некоторых спорных вопросов, но и сможет дать обоснованный ответ политическим претензиям других государств насчет территории Нахчывана.

**HISTORICAL GEOGRAPHY OF NAKHCHIVAN
(FROM XII TO FIRST HALF OF XVIII CENTURIES)**

ABSTRACT

Being one of central provinces of states (states such as Eldanizlar, Aghgoyunlu, Garagoyunlu and Safavi) created in the territory of Azerbaijan in the Middle Ages, Nakhchivan had strategic importance at all time. From this point of view, in the period of the Middle Ages, historical-geographical position, development, investigation of ethnic and religious composition of population of cities of Nakhchivan territory are included in problems of vital importance for Homeland history.

Chronological frame of the research covers period from 30th years of XII century to 50th years of XVIII century by determining problem topicality. The historical geography of Nakhchivan land in the XII - first half of XVIII centuries was researched for the first time in this dissertation work; changes in its territory and administrative territorial partition were followed within chronological limit, area of administrative-territorial units where Nakhchivan included in different periods, was calculated by cartographic and satellite imaging.

At the beginning of taken chronological limit, integrating all territories of Azerbaijan Eldanizlar state existed and Nakhchivan was considered as a central province of this state. In 50th years of XIII age, Hulakular state was created. Nakhchivan tumen was available in this period. Nakhchivan territories played special role in among powerful Azerbaijan states such as Garagoyunlular and Aghgoyunlular. Chronological limit of the dissertation work covers Safavi management period, as well as, periods that Nakhchivan was passed under Osmanli Empire's management for short time throughout XVI-XVIII centuries. However, the last period included in chronological limit of the dissertation work covers very short time period – 40-50th years of XVIII century, important changes happened in Nakhchivan area in this period.

Scientific clauses of the research will be able to help in solving some disputed matters in our historical studies, as well as, in answering reasonably to political claims of other countries related Nakhchivan territory that's integral part of Azerbaijan.

Çapa imzalanmışdır: 25.06.2016
Formatı: 60/84, 16/1
Sifariş: 99
Sayı: 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.